

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2024, c. 10, s. 2: 581-610

**Sistematik Belâgat İlminin Teşekkülünden Önce Hakikat ve Mecaz
Üzerine Dilbilimsel Yaklaşımlar: Bakara Suresi 74. Ayeti**

Linguistic Approaches to Truth and Metaphor Before the Formation of the
Systematic Science of Rhetoric: The Example of Verse 74 of Surah Al-
Baqarah

Müfide AĞIRKAN

Dr. Arş. Gör., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı

Dr. Res. Assist., Niğde Ömer Halisdemir University,
Faculty of Islamic Sciences, Arabic Language and Rhetoric
mufidegokler@ohu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-7754-6066

DOI: 10.47424/tasavvur.1533557

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 15 Ağustos / August 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 4 Kasım / November 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Ağrkan, Müfide. “Sistematik Belâgat İlminin Teşekkülünden Önce
Hakikat ve Mecaz Üzerine Dilbilimsel Yaklaşımlar: Bakara Suresi 74. Ayeti Linguistic”.

Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi 10/2 (Aralık 2024): 581-610.

<https://doi.org/10.47424/10.47424/tasavvur.1533557>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | <mailto:ilahiyatdergi@nku.edu.tr>

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Arap dilinde belâgat ilminin temel kavramlarından olan hakikat ve mecaz, Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanmasında büyük bir öneme sahiptir. Özellikle Kur'an'daki bazı ayetlerde yer alan anlatımlar, erken dönem İslam âlimleri arasında ciddi tefsir ve kelam tartışmalarına yol açmıştır. Bu tartışmaların başında hakiki anlamı akıl yoluyla açıklanamayan ifadelerin mecazi olarak mı yoksa hakiki anlamıyla mı anlaşılması gerektiği gelmektedir. Bakara Suresi 74. ayetinde geçen "Taşlardan kimi vardır ki Allah korkusundan yuvarlanır" ifadesi, bu tür tartışmaların önemli örneklerinden biridir. Ayette yer alan "taşların Allah korkusundan dolayı hareket etmesi" ifadesi, erken dönemden itibaren âlimler tarafından çeşitli şekillerde yorumlanmış olup bu yorumlar İslam düşüncesinde mecaz-hakikat ilişkisine dair daha geniş tartışmaların bir parçası olmuştur. Bu makale, Bakara Suresi 74. ayeti bağlamında erken dönem tefsir ve kelam âlimlerinin yaklaşımını ele alarak bu ayetin hem dilsel hem de teolojik anlamda nasıl yorumlandığını incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, Mu'tezile kelamcılarının Câhız ve Ebû Ali el-Cübbâî'nin tabiat teorilerine dayalı mecaz anlayışlarından başlayarak Taberî, Mâturîdî ve Bâkîllânî gibi klasik tefsir otoritelerinin hakikat-mecaz ekseninde geliştirdikleri yaklaşımlar analiz edilecektir. Ayrıca İbn Cinnî'nin edebi bir bakış açısıyla ortaya koyduğu *mecaz-ı mürsel* yöntemi ile Bâkîllânî'nin *istiare-i mekniyye* tevilini merkeze alan yaklaşımları ele alınacak ve bunların dilin işleyişine nasıl yansıdığı değerlendirilecektir. Söz konusu tartışmalar çerçevesinde Arap dili belâgatının hakikat ve mecaz algısının nasıl şekillendiği, bu iki kavramın Kur'an tefsirindeki yeri ve etkileri derinlemesine incelenecektir. Aynı zamanda bu tartışmaların İslam düşüncesinin çeşitli ilim dallarındaki yansımaları ve dilin tefsir üzerindeki rolü de gözler önüne serilecektir.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâgatı, Tefsir, Dil Bilimi, Hakikat, Mecaz, Taşların İdrakı.

Abstract

The concepts of *haqīqah* (literal meaning) and *majāz* (figurative meaning), which are central to the Arabic science of *balagah* (rhetoric), play a crucial role in the interpretation and understanding of the Qur'an. These terms have been examined in various disciplines such as language, Islamic jurisprudence (*uṣūl*

al-fiqh), and theology (*kalām*), and over time, scholars have developed distinct interpretations of these concepts. One of the key debates in early Islamic thought revolves around whether certain Qur'anic verses – those whose apparent meanings defy rational explanation – should be understood literally or figuratively. An important example of this debate is found in *Surah al-Baqarah* (2/74), where the verse describes "stones that roll down from fear of God." The notion of stones moving due to fear of God raised significant theological and ontological discussions among scholars from the earliest periods of Islam. This article aims to explore the various approaches taken by early Islamic exegetes and theologians concerning *Surah al-Baqarah* 2/74, examining how this verse has been interpreted both linguistically and theologically. The study will analyze the figurative interpretation of Mu'tazilite theologians such as *Jāhiz* and *Abu 'Alī al-Jubbāi*, who based their views on theories of nature (*tabī'ah*), as well as the literalist approaches of classical exegetes such as *Tabarī*, *Māturīdī*, and *Bāqillānī*. Additionally, the work of linguists like *Ibn Jinnī*, who utilized the literary technique of *metonymy* (*majaz mursal*), and *Bāqillānī* focus on *implied metaphor* (*isti'ārah makniyyah*), will be critically examined to understand how these interpretative strategies reflect broader linguistic theories. By contextualizing these interpretations, this study seeks to shed light on how the perception of *ḥaqīqah* and *majāz* evolved in early Arabic rhetoric and how these concepts influenced Qur'anic exegesis. Moreover, the broader implications of these debates for Islamic thought in fields such as theology, law, and the science of language will be analyzed, demonstrating the intricate role of language in shaping Qur'anic interpretation.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Tafsīr, Linguistics, Truth, Metaphor, Perception of Stones.

Giriş

İslam düşüncesinde belâgat, yalnızca estetik bir dil unsuru olarak değil Kur'an'ı anlama ve yorumlama açısından da merkezi bir role sahiptir. Dilin hakikat ve mecaz kavramları, Kur'an'ın ontolojik ve teolojik meselelerini anlamada kullanılan temel araçlardan biri olarak öne çıkar. Söz konusu kavramlar, dilin anlam taşıma kapasitesini genişleterek özellikle Bakara Suresi 74. ayeti gibi ayetlerin tefsirinde derinlemesine tartışmalara konu olmuştur. Kur'an'ın

bazı ayetlerinin hakiki anlamları, ilk bakışta akıl veya gözlem ile çelişiyor gibi görünse de erken dönem İslam âlimleri bu ayetleri hakikat ve mecaz kavramları üzerinden tevîl etmeye çalışmıştır.

Ele alınan çalışmada, Abdülkâhîr el-Cürcânî (ö. 471/1078-79) ve Sekkâkî (ö. 626/1229) gibi alimlerin belâgat ilmini sistemantik hale getirmesinden önce özellikle Bakara Suresi 74. ayetinin hakikat ve mecaz bağlamında nasıl yorumlandığı incelenecektir.¹ Cürcânî ile belâgatın sistematikleşmesinden önce erken dönem İslam âlimlerinin bu ayeti nasıl ele aldıkları ve teolojik ile dilsel yorumlarının nasıl şekillendiği sorusu merkeze alınmaktadır.

---

¹ Bu ifadelerimizden Cürcânî'nin belâgatın kurucusu olduğu savunusu çıkarılmamalıdır. Tarihsel olarak belâgat İbnü'l-Mukaffâ', Câhîz, Kudâme b. Ca'fer ve Rummânî gibi isimler tarafından insanın doğuştan sahip olduğu bir kabiliyet olarak ele alınmıştır. İbnü'l-Mukaffâ', belâgatı herkesin söyleyemeyeceği tarzda söz söyleme sanatı olarak tanımlar. Câhîz, lafız ve mananın uyumunu önemseyerek kelimenin manaya hızlıca ulaşmasını ve anlamın zihne kolayca girmesini hedefler. Rummânî ise manayı uygun ifadelerle en güzel şekilde iletmeyi belâgat olarak kabul eder. Belâgat ilmi zamanla me'ânî, beyân ve bedî' olmak üzere üç alt dala ayrılmıştır ve bu ayrım, belâgatın Arap dili ve edebiyatında bağımsız bir disiplin haline gelmesine katkıda bulunmuştur. Kur'an'ın mucizevî yönlerini anlamaya yönelik çalışmalar da belâgatın bağımsız bir ilim dalı olmasına önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Ebû Hilâl el-'Askerî'nin *Kitâbü's-sinâ'ateyn*'i, İbn Reşîk'in *el-'Umde*'si ve Abdülkâhîr el-Cürcânî'nin *Delâ'ilü'l-i'câz* ve *Esrârü'l-belâga*'sı bu ilmin gelişimine büyük katkılar sağlamıştır. Cürcânî, belâgatın derinlemesine analizini yaparak lugavî (dilsel) ve aklî (mantıksal) mecaz ayrımını netleştiren ilk isim olmuştur. Ayrıca Cürcânî'nin *Delâ'ilü'l-i'câz* adlı eseri, me'ânî ilminin temel kavramlarını nazım teorisi çerçevesinde ele alarak bu alandaki en önemli eserlerden biri olmuştur. Câhîz'in *el-Beyân ve't-tebyîn* adlı eseriyle beyânın terim olarak ele alınışı başlamış, bu alanın sistemantik hale gelmesi ise Abdülkâhîr el-Cürcânî'nin *Esrârü'l-belâga*'sıyla olmuştur. Cürcânî'nin lugavî ve aklî mecaz ayrımı, mecazın anlamı nakletme işlevini vurgulamış, tasrihî ve mekniyyî istiare türlerini netleştirerek mürsel mecazın tanımlanmasına öncülük etmiştir. Bedî' ilmi de Fahreddin er-Râzî ve Ebû Yakub es-Sekkâkî gibi müellifler tarafından daha sistemantik bir hale getirilmiştir. Bu bilgiler ışığında, belâgat ilminin Cürcânî ile başladığını söylemek yanlış olsa da onun bu alana yaptığı katkılar sistemantik hale getirilmesinde ve son şeklini almasında büyük bir öneme sahiptir. Hulusi Kılıç, "Belâgat", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 380-383; İsmail Durmuş, "Meanî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2003), 204-206; Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Beyan", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 22-23; Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Bedî'", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992), 320-322.

Bakara Suresi 74. ayetinde geçen "*Taşlardan kimi vardır ki Allah korkusundan yuvarlanır*" ifadesi, cansız varlıkların Allah korkusu gibi insana özgü bir nitelikle donatılmasını gündeme getirmiştir. Bu durum, erken dönem İslam âlimleri arasında farklı yorumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bazı âlimler ayeti hakiki anlamıyla ele alırken, diğerleri mecazi bir yaklaşımı tercih etmişlerdir. Bu bağlamda hakikat ve mecaz kavramlarının İslam düşüncesindeki yeri ve bu tartışmaların kelâm, tefsir ve dil bilimlerine etkileri önem arz etmektedir. "Bakara Suresi 74. ayeti bağlamında erken dönem İslam âlimlerinin hakikat-mecaz algıları ve bu algıların kelâm, dilbilim ve tefsir ilimlerine etkisi nasıl şekillenmiştir?" sorusu bu çalışmanın temel araştırma sorunsalını şekillendirmektedir.

Mevzu bahis çalışma, Cürcânî öncesi dönemde belâgat ilminin henüz sistematikleşmediği bir ortamda Bakara Suresi 74. ayetinin tefsirinde hakikat ve mecaz kavramlarına dair yaklaşımların nasıl şekillendiğini incelemeyi amaçlamaktadır. Câhız (ö. 255), Taberî (ö. 310/923), Zeccâc (ö. 311/924), Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934), Mâturîdî (ö. 333/944), İbn Cinnî (ö. 392/1002) ve Bâkîllânî (ö. 403/1013) gibi âlimlerin bu ayete getirdikleri yorumlar, İslam düşüncesinde dil ve teoloji arasındaki ilişkinin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla bu araştırma, erken dönem İslam düşüncesinde hakikat-mecaz kavramlarının gelişimini ve bu kavramların kelâm ve tefsir ilimlerine olan etkisini inceleyerek literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir.

Erken dönem İslam âlimlerinin eserlerine dayalı bir metin analizi yöntemi kullanılacak olan bu Çalışmada Bakara Suresi 74. ayetinin farklı âlimler tarafından nasıl yorumlandığı ve hakikat-mecaz kavramlarının bu âlimler nezdinde nasıl şekillendiği ortaya konulacaktır. Araştırma, erken dönem tefsir, kelâm ve dil çalışmalarına odaklanarak bu dönemde belâgat ilminin henüz sistematikleşmediği bir dönemde hakikat ve mecaz kavramlarının nasıl ele alındığını analiz edecektir.

1. Cahız'ın Tabiat Teorisi ve Bakara Suresi 74. Ayetinin Mu'tezile Yorumu

Câhız, Mu'tezile düşünce sisteminde tabiat kavramına önemli bir yer veren ve bu kavramın açıklanması ve geliştirilmesi konusunda büyük gayret göstermiş bir düşündürdür. Muammer b. Abbâd (ö. 215/830) ve Nazzâm (ö.

231/845) gibi Mu'tezili imamlardan sonra Câhız, tabiat teorisini daha da ileri taşımış ve Allah'ın varlıkları yaratırken onlara sabit bir tabiat verdiğini savunmuştur. Ona göre bu tabiat, varlıkların kendi iç dinamikleriyle hareket etmelerine olanak tanır. Suyun akışı, ateşin yanışı gibi olaylar, tamamen doğal bir düzen içinde cereyan eder. Câhız, âlemin işleyişini tamamen tabii sebeplerle açıklamaktadır.²

Câhız, tabiatın işleyişine dair teorisini *el-Hayevân* adlı eserinde detaylandırmış zahiren bu teoriye karşıt gibi görünen Kur'an ve hadis naslarını tevîl ederek bu ifadelerin mecazi anlamlarını savunmuştur. Allah'ın "*Yeryüzünde yürüyen hiçbir canlı ve kanatlarıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki sizin gibi ümmetler olmasınlar. Kitap'ta hiçbir şeyi eksik bırakmadık.*"³ ayetini ele alarak, her varlığın kendine özgü bir tabiatı ve bu tabiata uygun bir işleyişi olduğunu belirtir. Aynı şekilde, "*Biz emaneti göklere, yere ve dağlara teklif ettik; onlar bunu yüklenmekten kaçındılar, sorumluluktan korktular, fakat insan onu yükledi.*"⁴ ayetini de tabiatın bir unsuru olarak yorumlar ve bu emanetin yüklenmesinin insanın tabiatının bir gereği olduğunu ileri sürer.⁵ Bakara Suresi 74. ayetindeki "*Taşlardan kimi vardır ki Allah korkusundan yuvarlanırlar.*" ifadesi, Câhız'ın tabiat teorisi ve aklî mecaz anlayışı çerçevesinde özel bir önem taşımaktadır. Câhız, bu ayeti tefsir ederken taşların Allah korkusuyla gerçekten hareket ettiğini savunan bazı grupların görüşlerine eleştiriler yönelmiştir. Bu gruplar arasında Cehmiyye ve Basralı Mu'tezili İbn Hâit (ö. 232/846) ve öğrencileri de yer almaktadır.⁶ Câhız'a göre, taşların Allah korkusuyla hareket ettiğini söylemek, onların bilinç ve akıl sahibi varlıklar olduklarını iddia etmektir ki bu doğru bir yaklaşım değildir. Ona göre, taşların davranışlarını doğal sebepler bağlamında ele almak ve bu tür ifadeleri mecaza hamletmek gerekmektedir.⁷

² Osman Demir, *Kelâmda Nedensellik: İlk Dönem Kelâmçılarındaki Tabiat ve İnsan*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 111-115.

³ En'âm 6/38.

⁴ Ahzâb 33/72.

⁵ Ebû Osman 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhız el-Kinânî el-Leysi, *el-Hayevân* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 2003), 4/401.

⁶ Câhız, *el-Hayevân*, 4/402.

⁷ Câhız, *el-Hayevân*, 4/402.

Câhız'a göre, taşların Allah korkusuyla hareket ettiğini iddia eden bu gruplar, taşların bilinçli ve konuşan varlıklar olduğunu savunmuş ancak zamanla bu yetilerin taşlardan alındığını iddia etmişlerdir. Câhız, bu tür yaklaşımların kelamî derinlikten yoksun olduğunu ve halk arasında yanlış anlamalara yol açabileceğini vurgular. Bu tür yanlış anlamaların yayılmasının, kelam ilminin yeterince anlaşılmasından kaynaklandığını savunan Câhız, eğer kelamcılar olmasaydı bu tür yanlış inançların halk arasında daha fazla yayılabileceğini ve hakikatin bulunmasının zorlaşacağını ifade eder. Bu bağlamda Mu'tezile mezhebi ve kelamcılarının, bu tür yanlış anlamaları düzeltmedeki rolünü önemle vurgular.⁸ Ancak Câhız'ın, ayetteki "يهبط من خشية الله" "*Allah korkusundan yuvarlanır*" ifadesinin nasıl tevil edilmesi gerektiği konusunda net bir açıklama yapmamıştır.⁹

Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303), Bakara Suresi 74. ayetindeki "*taşlardan kimi vardır ki Allah korkusundan yuvarlanır*" ifadesini gökten inen dolu olarak yorumlamıştır. Ona göre, ayette geçen "Allah'ın korkusundan" ifadesi, Allah'ın kullarını korkutması anlamına gelmektedir. Cübbâî, burada "haşyet" ile "havf" kavramlarının aynı anlama geldiğini ifade ederek dolunun inişini Allah'ın kullarını uyarmak amacıyla gerçekleşen bir olay olarak açıklamıştır. Taşların cansız varlıklar olarak gerçek anlamda korku hissetmelerinin mümkün olmadığını belirten Cübbâî, bu nedenle ayetin mecazi bir anlam taşıdığını savunmuştur.¹⁰ Râzî, Cübbâî'nin bu tevilini aktarmış ve Bâkılânî'nin bu yorumun ayetin hakiki anlamını gereksiz yere terk etmek olduğunu ifade ettiğini belirtmiştir. Bâkılânî'ye göre, dolunun "taşlar" olarak adlandırılması doğru değildir. Çünkü dolu, her ne kadar iniş sırasında sertleşse de özünde sudur ve taş olarak isimlendirilmesi dil açısından uygun değildir. Ayrıca, bu tür bir isimlendirme, dilin kurallarına da aykırıdır. Dolayısıyla bu durum, Cübbâî'nin yorumunun, me-

⁸ Câhız, *el-Hayevân*, 4/402.

⁹ Câhız, *el-Hayevân*, 4/402.

¹⁰ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *et-Tefsîr*, (Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 2003), 1/233; Ebü'l-Fidâ' İsmail b. Ömer ed-Dimeşki b. Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*, thk. Sami b. Muhammed Selâme (Beirut: Dâru Tayyibe, 1999), 1/304.

caza hamletme şartı olan alakaya tam anlamıyla dayanmadığını ortaya koymaktadır.¹¹ Tûsî (ö. 460/1068) de bu tevili şaz olarak nitelendirmiştir.¹² Basra Mu'tezilesinde İbn Hâit (ö. 232/846) ve öğrencileri arasında, taşların Allah korkusuyla yuvarlanması nassının hakiki anlamının merkeze alınması baskın bir yaklaşımken Muammer, Nazzâm ve Câhız'ın geliştirdiği tabiat teorisi, Ebû Ali ve sonraki Mu'tezile âlimleri tarafından tam anlamıyla benimsenmemiş olsa da nassın hakiki anlamını tevil etme çabaları bu teorinin etkisinin ve sonuçlarının devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.¹³

2. Taberî ve Erken Dönem Müfessirlerin Hakiki Anlam Merkezli Yaklaşımları

İbn Cerîr et-Taberî, Bakara Suresi 74. ayetini tefsir ederken "*taşlardan öylesi vardır ki Allah korkusundan dolayı yuvarlanır*" ifadesini hakiki bir anlamda ele alarak taşların Allah'ın kudreti karşısında hareket ettiğini ve İsrailoğulları'nın katı kalpleriyle bu taşları mukayese ettiğini vurgular.¹⁴ Ona göre, taşların içlerinden su fışkırmaması, yarılması ve Allah korkusuyla yuvarlanması, taşların bile hakikate ve Allah'ın kudretine daha duyarlı olduklarını göstermektedir. Bu yorum, İsrailoğulları'nın Allah'ın ayetlerini inkâr etmelerine karşı güçlü bir eleştiri niteliği taşır. Çünkü en sert varlık olan taş bile Allah'ın emri karşısında boyun eğmektedir.¹⁵

Taberî, bu görüşü desteklemek amacıyla Mücahid (ö. 103/721) ve diğer ilk dönem müfessirlerden nakiller getirir. Mücahid, İbn Ebî Necîh (ö. 131/749) ve Katâde (ö. 117/735) gibi âlimlerin de benzer şekilde, taşların Allah korkusuyla hareket ettiğini hakiki anlamda kabul ettiklerini aktarır. Taberî, bu nakillerin,

¹¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer et-Teymî er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî, 1420), 3/121.

¹² Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî, *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Habîb (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-Arabî), 1/306.

¹³ Câhız, *el-Hayevân*, 4/402.

¹⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Turkî (Dâru Hicr, 2001), 2/135.

¹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/135.

erken dönem müfessirlerin ayetteki ifadeleri hakiki anlamda değerlendirdiklerini ve taşların Allah korkusuyla fiziksel bir tepki verdiğini kabul ettiklerini vurgular.¹⁶

Ancak Taberî, taşların Allah korkusuyla düşmesi konusunda farklı dilsel ve tevilci yaklaşımları da ele alır. Bu bağlamda dil ve tefsir âlimlerinin geliştirdiği beş farklı yorumu özetler:

1. **Kinaye Yolu:** Bazı dil âlimlerine göre, taşların Allah korkusuyla düşmesi ifadesi, taşların fiziksel olarak değil gölgelerinin eğilmesi anlamına gelir. dolayısıyla bu durum, taşların Allah'ın kudreti karşısında boyun eğişini kinayeli bir dille anlatır. Tespitlerimize göre, bu tevil Tûsî (ö. 460/1067), İbn Atıyye (ö. 541/1147), İbn Abdüsselâm (ö. 660/1262) ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) dışında tefsirlerde pek yer bulamamıştır.¹⁷
2. **Hz. Musa'nın Kıssasıyla Bağlantı:** Diğer bir yorum, Hz. Musa'nın Rabbi ile konuştuğu sırada dağın paramparça olması kıssasına atıfta bulunur. Söz konusu yorum, taşların Allah korkusuyla hareket ettiğini hakiki anlamda kabul eder ve Allah'ın tecellisi karşısında taşların boyun

¹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/137. Ayrıca bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Zemenîn, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîz*, thk. Hüseyin b. 'Ukkâse - Muhammed b. Mustafâ el-Kenz (Kahire: Fârûku'l-Hadîse, 2002), 1/152; Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. Ebî Hâtîm er-Râzî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1998), 1/147. İlgili rivayetler şöyledir: *عصام بن رواد ثنا آدم عن أبي جعفر عن الربيع عن أبي العالية* (Taşların Allah korkusundan yuvarlandığını, ancak katı kalpleri mazur görmediğini ifade eden rivayet); *الحسن بن محمد بن الصباح ثنا شبابة عن ورقاء عن ابن أبي نجيح عن مجاهد* (Her taşın Allah korkusuyla hareket ettiğini ve Kur'an'ın bu anlamda indiğini belirten rivayet); *محمد بن يحيى، أنبأ* (İbn Abbas'ın taşların kalplerden daha yumuşak olduğunu ifade eden rivayet); *أبي حدثي هشام بن عمار ثنا الحكم بن هشام* (Taşların Allah korkusuyla düşmesini, gözyaşı dökmeyen bir kalbin ağlamasına benzeten rivayet).

¹⁷ Tûsî, *et-Tibyân*, 1/306; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdurrahman b. Temmâm el-Endelûsî b. 'Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 167; Ebû Muhammed Abdülaziz ed-Dimeşki b. Abdüsselâm, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. İbrahîm el-Vehbî (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1996), 1/137; İbn Kesîr, *et-Tefsîr*, 1/305.

eğdiğini vurgular. Kıssa, Kur'an'da şu şekilde aktarılır: "Musa belirlediğimiz vakitte gelince ve rabbi onunla konuşunca dedi ki: 'Rabbim, bana kendini göster, sana bakayım.' Allah buyurdu: 'Beni asla göremezsin ama şu dağa bak. Eğer yerinde durabilirse sen de beni göreceksin.' Rabbi dağa tecelli edince onu paramparça etti ve Musa baygın düştü. Kendine gelince dedi ki: 'Seni tenzih ederim, sana teobe ettim ve ben iman edenlerin ilkiyim.'¹⁸ Bu yorum, hakikat anlamının baskın olduğu bir yaklaşımı temsil etmekte olup ileride açıklanacağı üzere Mâturîdî ve İbn Hazm (ö. 456/1064) tarafından da önemsenmiştir.¹⁹

3. **Taşlara İdrak Atfedilmesi:** Bir grup âlim, Allah'ın bazı taşlara idrak verdiğini ve bu taşların Allah'ın emirlerini anlayıp ona itaat ettiklerini savunur. Bu görüş, taşların bilinçli varlıklar olduğunu ima eden bir yaklaşımdır ve bu idrak, Peygamber'in hutbe verdiği hurma kütüğünün inlemesi gibi mucizelerle desteklenir. Bu yorum, hakiki anlamı esas alarak bunun mantiki sonuçları olan canlılık ve idrak emarelerini kabul eden bir yaklaşımdır. İleride açıklanacağı üzere Zeccâc gibi dilciler, Kelâbâzî (ö. 380/990) gibi mutasavvıflar, İbn 'Abdülber (ö. 463/1071) gibi hadisçiler ve Sem'ânî (ö. 489/1096) gibi fakihler tarafından desteklenmiş, hatta bizzat Sem'ânî tarafından Ehli Sünnete mal edilmeye çalışılmıştır.²⁰

---

¹⁸ A'râf 7/143

¹⁹ Tûsî, *et-Tibyân*, 1/306.

²⁰ Tûsî, *et-Tibyân*, 1/307. Tûsî bu görüşü şu sözlerle eleştirir: "Bu görüşte zayıflık vardır. Çünkü eğer dağ cansız bir varlık ise onun Allah'ı bilmesi imkânsızdır. Şayet dağ, Allah'ı bilen ve canlıların yapısına sahip bir varlık olsaydı o zaman dağ olarak nitelendirilemezdi." Peygamber'den gelen rivayet hakkında da "Bu rivayet tek bir kişiden nakledilmiştir. Eğer bu rivayet sahih olsaydı anlamı şu olurdu: Allah taşı canlandırmış ve taş Peygamber'e selam vermiştir. Bu da Peygamber için bir mucize olurdu." ifadesini kullanır. Huzeyfe rivayetiyle ilgili olarak ise "Allah o kütüğe hüznün duygusunu yaratmıştır. Böylece bu durum, Peygamber ona dayandığında sükûnet bulan ancak ondan ayrıldığında hüznlenen bir mucize haline gelmiştir." şeklinde bir açıklama getirir. Tûsî, *et-Tibyân*, 1/307.

4. **İstiare Yaklaşımı:** Bazı âlimler, "Allah korkusuyla düşer" ifadesini mecazi olarak ele alır. Onlara göre, bu ifade taşın Allah'ın emrinin büyüklüğü karşısında düşmeye meyilli ve korkulu bir durumda olduğunu ima eder. Bu yorum, Kehf Suresinde geçen "Duvar yıkılmak isterdi"²¹ ifadesine benzetilir. Yani taşlar Allah'ın kudreti karşısında sanki korkudan düşüyormuş gibi algılanır. Bu tevil, daha sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan "istiare" kavramıyla ilişkilendirilebilir. Nitekim Bâkılânî de bu yorumu benimsemiştir.²²
5. **Sebebiyet İlişkisi (Mecaz-ı Mürsel):** Başka bir görüş ise taşların Allah korkusuyla düşmesinin diğer varlıklar üzerinde haşyet uyandırma anlamında olduğunu savunur. Bu yoruma göre, taşlar Allah'ın kudretine işaret ederek insanlara korku vermektedir. Buradan hareketle bu tevil, ayette *mecaz-ı mürsel* olduğu iddiasına dayanır ve burada sebebiyet alâkası kullanılır. Belirtilen bu yorum, İbn Cinnî tarafından geliştirilmiştir.²³

Taberî, tüm bu görüşleri dikkate almakla birlikte, ayetin hakiki anlamının korunması gerektiğini savunur ve taşların Allah korkusuyla gerçekten düştüğünü hakiki anlamda kabul eder. Ancak bu korkunun taşlara insanî bir idrak veya bilinç kazandırdığı anlamına gelmeyeceğini vurgular. Taberî'nin bu yaklaşımı, hakikat-mecaz tartışmaları bağlamında değerlendirildiğinde onun bu ayeti hakiki anlamıyla ele aldığını ve bu ayette mecazi yorumlara başvurmadığını gösterir. Ona göre, taşlar Allah'ın kudreti karşısında fiziksel olarak hareket

²¹ Kehf 18/77.

²² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/137-138.

²³ Ebü'l-Feth Osman el-Mevsîlî b. Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Abdülhamîd el-Hindâvî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1429), 2/16.

ederler. Ancak bu durum onların idrak ve bilinç sahibi oldukları anlamına gelmez.²⁴ Taberî'nin bu konudaki takipçisi, meşhur dilci alim Ezherî (ö. 370/980) olmuştur.²⁵

3. Zeccâc'ın Hakiki Anlamı Merkeze Alan Taşların İdrakine Dair Yaklaşımı

Zeccâc, Bakara Suresi 74. ayetini tefsir ederken bu ayetin insanların kalplerinin taşlardan daha sert ve katı olduğunu beyan ettiğini özellikle vurgular. Ona göre, taşlar Allah korkusuyla çatlayıp içlerinden nehirlere ve pınarlara çıkarabilirken bazı taşlar da Allah korkusuyla düştüğü için bu ayet, taşlara hakikat anlamı veren bir bakış açısını yansıtmaktadır. Zeccâc, Taberî tefsirinde nakledilen bir görüşe atıfta bulunarak Allah korkusuyla düşen taşların, Allah'ın Hz. Musa ile konuştuğu sırada tecelli ettiği dağa işaret ettiği şeklindeki yorumu aktarmış ve yanı sıra bu ayete dair "yaratma sanatının eseri" şeklindeki yorumu da zikretmiştir.²⁶ Ancak Zeccâc, bu olayın yalnızca yaratılış sanatının bir eseri olmadığını aksine Allah'ın bu taşlara bir tür idrak verdiğini savunur. Benzer bir anlayışa dilci İbn el-Enbârî (ö. 328/940),²⁷ mutasavvıf Kelabâzî (ö.

²⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/137-138.

²⁵ Ezherî, Bakara Suresi 74. ayetindeki "*Ve yine onlardan öylesi vardır ki Allah korkusundan yuvarlanırlar*" ifadesini tefsir ederken ilk dönem müfessirlerinin yaklaşımlarını esas alarak bir yöntem benimsemiştir. Dilbilimsel boyut üzerinde duran Ezherî, taşların Allah korkusuyla hareket ettiğini hakiki anlamda kabul etmekle birlikte bu olayın nasıl gerçekleştiği konusunda kesin bir bilgiye sahip olmadığını vurgular. Bu bağlamda, Ezherî'nin yaklaşımı, akli mecazlarla tevilden kaçınmak ve ayetin hakiki anlamına sadık kalmak üzerine kuruludur. Ezherî, bu ayetin Allah'ın kudretini ve azametini yansıtan bir ifade olduğunu vurgular ve insanların bu tür olaylara iman etmesi gerektiğini belirtir. Tefsirinde, nassın hakiki anlamını esas almakla birlikte bu anlamın mahiyeti konusunda tefviz anlayışını benimseyerek Taberî ve ilk dönem müfessirlerin yolunu takip eder. Bu şekilde Ezherî, dilbilimsel bir çerçevede ayeti ele alarak hakiki anlamı muhafaza eden bir tefsir anlayışını sürdürür. İlk dönem selef alimlerine dayanan bu yöntem hem nassın verdiği mesajı korumaya hem de metafizik boyutlarıyla ilgili detaylı açıklamalar yapmaktan kaçınarak insan aklının sınırlarını kabul etmeye dayanır. Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Muhammed 'Avd (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), 4/197-198.

²⁶ Ebû İshâk İbrahim Zeccâc b. es-Serî, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1988), 1/157-158.

²⁷ Vâhidî, İbn el-Enbârî'den naklen, Allah'ın taşlara bir akıl verip onlara kendisinden korkma yeteneği kazandırabileceğini belirtir. Tıpkı Hira Dağı'na da bir akıl vererek Peygamber

380/990),²⁸ hadis âlimi İbn Abdülber'in ve Şafii usulcü ve fakih Sem'ânî'nin²⁹ yorumlarında da rastlamak mümkündür.³⁰ Zeccâc, görüşünü desteklemek için

---

hitabını anlamasını sağladığı gibi o yıllarda bu görüşün dilciler arasında yaygın olduğunu söylemeyi mümkün kılan bir nakildir. Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nisâbüri el-Vâhidî, *et-Tefsîrü'l-basît*, (Beyrut, 1430), 72.

²⁸ Ebû Bekr Muhammed b. Ebi İshâk b. İbrahim el-Buhârî el-Kelâbâzî, *Bahrü'l-fevâidi'l-müsemmâ bi me'âni'l-ahbâr*, thk. Muhammed Hasen İsmail - Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 30. "Yüce Allah, taşlardan bahsederek onların bazısından nehirlerin fışkırdığını, bazılarının yarılarak içlerinden su çıktığını ve bazılarının da Allah korkusuyla düştüğünü haber vermiştir. Bu ifadeler, taşların yumuşaklık ve nem gibi vasıflardan uzak olmalarına rağmen kâfirlerin kalplerinin katılığına vurgulamak için yapılmıştır. Benzer şekilde, Peygamber de bir dağın kendisine olan sevgisinden bahsederek bu sevgiye vurgu yapmıştır. Öyle ki Allah, o dağa sevgisini yerleştirmiştir. Aynı şekilde Allah, bir direğe de sevgisini yerleştirmiş ve o direk Peygamberden ayrıldığında o'na olan özlem ve sevgisiyle inlemiştir." Zeccâc ile birbirine yakın bir dönemde yaşayan mutasavvıf Kelâbâzî'nin de benzer bir anlayışa sahip olduğu görülmektedir.

²⁹ Sem'ânî, Bakara Suresi 74. ayetinde geçen "Allah korkusundan dolayı aşağı iner" ifadesiyle ilgili olarak taşların cansız varlıklar olmasına rağmen Allah'tan korkmalarının mümkün olduğunu belirtir. Ehl-i Sünnet âlimlerinin bu durumu, Allah'ın cansız varlıklara bile bilmediğimiz bir şekilde bilgi ve korku ilham edebileceği şeklinde açıkladığını ifade eder. Sem'ânî, bu görüşünü desteklemek için Peygamber'in Mekke'de bir taşın kendisini selamladığını belirten hadis gibi rivayetlere atıfta bulunur. Ayrıca Peygamber'in, mescitte hutbe verirken yaslandığı hurma kütüğünün minber yapıldıktan sonra ondan ayrıldığı için inmesi gibi olayları da aktarır. Bu olayların, cansız varlıkların Allah'ın iradesiyle duygu ve hareket kazanabileceğine delil olarak kabul edilmesi gerektiğini savunur. Sem'ânî, hakikat anlamının tercih edilmesi gerektiğini savunurken tespit edebildiğimiz kadarıyla Ehli Sünnet âlimleri gibi bir otoriteye atıf yapan ilk müfessir olmuştur. Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed el-Mervezî es-Sem'ânî, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, thk. Yâsir b. İbrahim-Ganîm b. 'Abbâs (Riyad: Dârü'l-Vatan, 1997), 96.

³⁰ Bir Hadis âlimi olan İbn Abdülber, taşların ve diğer cansız varlıkların Peygamber'e olan sevgisi ve Allah korkusuyla hareket etmeleri gibi olayları hakiki anlamda kabul eden bir yaklaşıma sahiptir. O, bu tür olayların gerçek anlamda meydana geldiğini ve insanların bu tür olayları tam anlamıyla idrak edemeyebileceğini savunur. İbn Abdülber'e göre, Allah cansız varlıklara bile Peygamber'e sevgi ve muhabbet gibi hisler yerleştirebilir. Bu durumu, Kur'an'daki "Onlardan öyleleri vardır ki Allah korkusundan dolayı aşağı iner" Bakara 2/74 ayetiyle ilişkilendirir. İbn Abdülber, ayrıca Peygamber'in hutbe verdiği kütüğün minber yapıldığında ondan ayrılmasından dolayı hüznülenip ses çıkarmasını da hakiki bir olay olarak kabul eder ve bu olayın birçok sahabe tarafından rivayet edildiğini belirtir. Ona göre, bu gibi olaylar Allah'ın kudretiyle gerçekleşmiş mucizelerdir ve bu tür durumları mecazi olarak yorumlamak yerine onların gerçek anlamda meydana geldiğini kabul etmek gerekir. Bk. Ebü Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî b. Abdülber, *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvattâ mine'l-me'âni ve'l-esânîd*, thk. Mustafa b. Ahmed el-'Alevî, Muhammed Abdülkebir

Haşr Suresindeki "Eğer biz bu Kur'an'ı bir dağa indirseydik, onu Allah korkusuyla boyun eğmiş, paramparça olmuş görürdün"³¹ ve Hac Suresindeki "Görmedin mi ki göklerde ve yerde kim varsa Allah'a secde eder"³² ayetlerini delil olarak sunar. Bu ayetlerin, taşlara da bir tür bilinç ve idrak verildiğini gösterdiğini ifade eder. Eğer burada kastedilen sadece yaratılış sanatının bir eseri olsaydı Allah'ın, "Çoğu insan ve çocukları da azaba müstahaktır"³³ ayetini zikretmeyeceğini belirtir. Çünkü yaratılış sanatının eserleri hem müminler hem de diğer varlıklar için geçerlidir.³⁴

Zeccâc, meseleyi daha da açıklığa kavuşturmak adına Allah'ın taşların Allah korkusuyla düştüğünü belirttiği ayeti hatırlatır ve korku ile huşunun sadece insanlar için bilinen bir şey olduğunu ancak Allah'ın bazı taşların o'ndan korktuğunu bildirdiğini vurgular. Ayrıca Allah'ın Hz. Davud ile dağları ve kuşları tesbih ettirdiğini ifade eder. Şayet dağların ve kuşların tesbihi yalnızca yaratılışın izlerinden ibaret olsaydı "Biz dağları Davud ile tesbih ettirdik"³⁵ ifadesinin kullanılmayacağını savunur. Zeccâc'a göre, bu tesbih kesinlikle bir itaat secdesidir. Ancak insanların bu tesbihin nasıl gerçekleştiğini bilemeyeceklerini ve bu konuda yalnızca hadislerin bilgi verebileceğini belirtir. Son olarak Allah'ın "Hiçbir şey yoktur ki o'na hamd ile tesbih etmesin fakat siz onların tesbihini anlamazsınız"³⁶ ayetini zikrederek taşların tesbihinin de bu kapsamda değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder.³⁷

Zeccâc, erken dönem Basra Mu'tezilesi âlimlerinden İbn Hâit'in görüşünü devam ettiren bir isim olmuştur. Şöyle ki bu görüş, nassın hakiki anlamının taşlara bir tür idrak verildiğini savunur. Zeccâc ile erken dönem müfessirler arasındaki fark Zeccâc'ın, taşlara bir tür idrak verildiğini savunmasıdır. Zeccâc,

---

el-Bekrî (Magrib: Vizâratü 'Umûmi'l-'Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1967) 5/16; İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî, *el-İstizkâr*, thk. Salim Muhammed 'Atâ, Muhammed Ali Mu'avvid (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 2000), 8/231.

³¹ Haşr 59/21.

³² Hac 22/18.

³³ Hac 22/18.

³⁴ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/418.

³⁵ Enbiya 21/79.

³⁶ İsrâ 17/44.

³⁷ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/419.

nassın hakiki anlamını esas alarak taşların Allah'tan korktuğunu ve bu korkunun gerçek bir idrake dayandığını öne sürmüştür. Buna karşılık erken dönem müfessirler, tefviz anlayışına sahip olup taşlara yalnızca Allah'tan korkma vasfını nispet etmişlerdir. Ancak bu korkunun mahiyetini Allah'ın bilgisine havale etmişlerdir. Yani Zeccâc, taşların idrak sahibi olduğunu kabul ederken erken dönem müfessirler bu tür bir idrakı açıkça belirtmemiş sadece taşların Allah korkusuyla ilgili özelliklerini Allah'a havale etmişlerdir. Bunun yanında Zec-cac'ın hakikat anlamını kabul edip mecaza gitmediğini söyleyebiliriz.

4. Ebû Müslim el-İsfahânî'nin Nahiv İmkanlarıyla Hakiki Anlama Değiştirme Çabası

Ebû Müslim el-İsfahânî, Bakara Suresi 74. ayetinde geçen " وَإِنَّ مِنْهَا لَمَّا يَلْبِطُ مِنْ " حَشْبِيَّةِ اللَّهِ ifadesindeki zamirin taşlara değil kalplere döndüğünü savunur. Ona göre, burada kastedilen Allah korkusuyla boyun eğen kalplerdir. Bu görüş, Râgıb el-İsfahânî tarafından da benimsenmiş ve Râgıb, ayetteki ifadenin sertleşmiş kalplerden farklı olarak Allah'a boyun eğen kalpleri işaret ettiğini belirtmiştir. Râgıb, bu yorumunu Âl-i İmrân Suresi 199. ayetindeki " وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ " "Kitap ehlinde öyleleri de vardır ki Allah'a, size indirilene ve onlara indirilene inanırlar, Allah'a karşı derin bir saygı içinde boyun eğenler"³⁸ ifadesiyle destekleyerek Bakara Suresindeki ayetin bu boyun eğen kalpleri kastettiğini öne sürer.³⁹

Ebû Müslim, bir Mu'tezilî olarak Bakara Suresi 74. ayetindeki " وَإِنَّ مِنْهَا لَمَّا " ifadesinin hakiki anlamını sorgularken dil bilgisini kullanarak zamirin taşlara değil kalplere döndüğünü iddia eder. Bu yaklaşımıyla ayetin Allah korkusuyla boyun eğen kalpleri kastettiğini savunur. Râzî, Ebû Müslim'in bu görüşünü aktarırken onun bu yorumunu, taşların haşyet duymasının mümkün olmadığı gerekçesiyle desteklediğini belirtir. Râzî'ye göre, Ebû Müslim taşların haşyete elverişli olmadığını vurgulayarak zamirin kalplere dönmesini daha mantıklı bulmuştur.⁴⁰ Ebû Müslim'in bu yaklaşımı, Mu'tezilî geleneğin aklî tevîl yöntemine rağmen dilsel bir çözümleme sunarak mecazdan uzak durma çabası olarak değerlendirilebilir. Bu tutum, onun Mu'tezilîlerin sıklıkla

³⁸ Âl-i İmrân 3/199.

³⁹ Râgıb el-İsfahânî, *et-Tefsîr*, 1/233.

⁴⁰ Râzî, *Mefâtilu'l-gayb*, 3/121.

başvurduğu aklî mecaz tevillerini bu bağlamda kuvvetli bulmadığını ve dil bilgisini kullanarak daha ikna edici bir açıklama yapmaya çalıştığını göstermektedir. Böylece, ayetin hakiki anlamını koruyarak akıl ve dil arasındaki dengeyi sağlamayı hedeflemiştir.⁴¹

5. Mâturîdî'nin Hakikat Anlamını Hikmeti Merkezli Ele Alan Yorumu

Mâturîdî, kâfirlerin kalplerini taşlarla karşılaştırırken onların kalplerini taşlardan bile daha sert ve katı olarak nitelendirir. Ona göre, kâfirlerin kalpleri taşlarla aynı sertliktedir hatta taşlardan daha da katıdır. Taşlar, anlama ve akıl yetilerinden yoksun olmalarına ve kendilerine yönelik bir hitap bulunmamasına rağmen Allah'ın kudreti karşısında boyun eğip çatlar ve yarılr. Bu durum, Allah'ın "Eğer biz bu Kur'an'ı bir dağa indirseydik, onu Allah korkusuyla boyun eğmiş, paramparça olmuş görürdün"⁴² ayetiyle ifade edilmiştir. Aynı şekilde, "Rabbi dağa tecelli edince, onu paramparça etti..."⁴³ ayeti de bu durumu destekler niteliktedir. Buna karşın, kâfirlerin kalpleri anlama ve akıl sebeplerine sahip olmalarına rağmen Allah'ın hitabı karşısında boyun eğmez ve yumuşamaz. Allah, dağların bile büyük günün dehşeti karşısında yumuşadığını ve boyun eğdiğini "Ve dağlar yün gibi atılır"⁴⁴ ayetiyle bildirirken kâfirlerin kalpleri hiçbir zaman yumuşamaz. Allah, dağları sertliklerine rağmen insanlara faydalı kılmış onlardan nehirler ve sular fışkırtmıştır. Ancak kâfirlerin kalpleri, aynı potansiyele ve imkâna sahip olmalarına rağmen kimseye bir fayda sağlamaz. Bu durum, Allah'ın hikmeti gereğince gerçekleşmiştir.

Mâturîdî, Allah'ın kâfirlerin kalplerini taşlarla mukayese etmesinin ve bu benzetmeyi özellikle taşlar üzerinden yapmasının hikmetini vurgular. Diğer sert maddelerle değil de taşlarla yapılmasının sebebi, taşların ateşle veya başka bir şeyle yumuşatılmayan bir yapıya sahip olmasıdır. Demir ve bakır gibi maddeler ateşle yumuşatılıp şekillendirilebilirken taşlar bu şekilde yumuşamaz. Bu nedenle kâfirlerin kalpleri, yumuşamaz ve değiştirilemez bir sertlikle taşlara benzetilmiştir. İfade dilen benzetme, Allah'ın iman etmeyeceklerini bildiği bir

⁴² Haşr 59/21.

⁴³ A'râf 7/143.

⁴⁴ Me'âric 70/9.

topluluk için geçerlidir.⁴⁵ Mâtürîdî'nin tevil yaklaşımı, hakiki anlamı esas alarak başka bir ayete atıf yapılarak mahiyetini açıklamaya dayalı bir yaklaşımdır. Kâfirlerin kalplerini taşlarla mukayese ederken Zeccâc'ın aksine akıl, idrak ve itaatten yoksun varlıklar olduklarını ifade eder. Mâtürîdî'nin bu yaklaşımı, hakiki anlamı belirli bir duruma özgü kabul ederek Allah'ın kudreti ve azameti karşısında paramparça olan dağlar ve taşlar bağlamında değerlendirir. Haşr 21 ve A'râf 143. ayetlerini örnek vermesi onun Hz. Musa kıssasında olduğu gibi Allah'ın kudreti ve azameti karşısında yerle bir olan dağları işaret ettiğini gösterir.⁴⁶ Böylece Mâtürîdî, tevilinde nassın hakiki anlamını kudret ve azamet temasına odaklayarak hakiki anlamı uygun şekilde bir tevil yapmıştır.⁴⁷

6. İbn Cinnî'nin Mecaz-ı Mürseli Esas Alan Edebi Yorumu

İbn Cinnî, Bakara Suresi 74. ayetini açıklarken sebebiyet ilişkisine dayalı *mecaz-ı mürsel* yöntemini kullanır ve bu yaklaşımını edebi bir farkındalıkla güçlendirir. Ona göre, ayette taşların Allah korkusuyla yuvarlanması aslında bu taşlara bakan insanın Allah'ın haşyetinden kibrini kaybedip alçak gönüllü olması anlamında yorumlanmalıdır. Bu yorum, İbn Cinnî'nin kelamî ve ontolojik bir kaygıdan ziyade dilin kendi dinamikleri ve edebi inceliklerinden yararlanarak yaptığı bir açıklamadır. İbn Cinnî, insanın bu büyük yaratılışları düşündüğünde küçüleceğini, tevazuya kapılacağını ve gördüğü şeylerin büyüklüğü

⁴⁵ Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sunne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 1/496.

⁴⁶ Ayrıca bk. Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye*, thk. eş-Şâhid el-Büşîhî (Beyrut: Mecmû'âtü Buhûsi'l-Kitâb ve's-Sünne, 2008). Öte yandan Mekki'nin de aynı görüşte olduğu görülmüştür.

⁴⁷ Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî, *Bahrü'l-'ulûm*, thk. Mahmud Mataracı (Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.), 1/92. Allah'ın, " *Ve muhakkak ki onlardan öylesi vardır ki yarılır da ondan su çıkar' ayeti, taşların çatlayarak suyun ortaya çıkmasını ifade eder. 'Ve muhakkak ki onlardan öylesi vardır ki Allah korkusuyla yuvarlanır'* ifadesiyle ise Allah korkusuyla dağdan yuvarlanan her taşın kastedildiğini belirtir. Ayrıca başka bir görüşe göre, bu ayetin Allah'ın Musa Peygamber ile konuştuğu sırada dağın dümdüz olması hadisesine işaret ettiğini ifade eder. Bu hususta, genel olarak bu ayetin yerinden oynayan bütün taşları ifade ettiğini söyler. Bazı âlimlerin bu ifadeyi bir temsil olarak kabul ettiklerini ve " *Eğer bu taşların akli olsaydı, Allah korkusuyla yuvarlanırlardı'* dediklerini aktarır. Ancak Ebü'l-Leys, bu görüşün Mutezile'ye ait olduğunu ve müfessirlerin genel yorumlarıyla uyuşmadığını belirtir. Ebü'l-Leys'in bu yorumu, Hanefilerin o dönemde Mutezile'nin vakıya aykırı görülen hususlarda temele aldığı akli mecaz anlayışının karşısında durduklarını gösterir niteliktedir.

karşısında kendisini aşağıda hissedeceğini belirtir. Bu durumda, "düşme" ve "huşû içinde olma" fiilleri bu taşların gözlemlenmesinden kaynaklanan bir etki olarak değerlendirilir. Dolayısıyla bu fiiller, taşlara nispet edilir. Çünkü bu düşünüş ve huşû onlara bakmanın sebep olduğu bir durumdur. Bu durumu desteklemek için İbn Cinnî, Yüce Allah'ın "*Ve sen atmadın, fakat Allah attı*"⁴⁸ ayetiyle mukayese yapar. Aynı zamanda bir başka şairin şu beytini zikreder:

فأذكرى موقفى إذا التقت الخي ... ل وسارت إلى الرجال الرجالا

"Hatırla o durumumu ki atlar buluştuğunda ve erkeklere doğru ilerleyip onları karşısında diz çöktürdüğünde."⁴⁹ Bu beyit, savaş anında atların bir araya geldiği ve erkeklerin erkeklere karşı yürüdüğü zamanı hatırlatır. Şair burada savaşın dehşeti ve büyüklüğü karşısında duyulan korku ve huşûyu ifade etmektedir. İbn Cinnî, bu beyti insanın büyük ve korkutucu olaylar karşısında kibrini kaybedip alçak gönüllü olma tepkisiyle ilişkilendirir. Bu bağlamda İbn Cinnî'nin edebi yaklaşımı, *mecaz-ı mürseli* dilsel ve edebi bir çerçevede ele alarak sebebiyet ilişkisine dayalı bir anlam kaymasını güçlü bir istişhad ile destekler. Böylece ayetin tevlini derinleştirip akli mecazdan ziyade edebi mecazı ön plana çıkarır.⁵⁰

6.1. Bâkillânî'nin İstiare-i Mekniyye Temelli Mecazi Yorumu

Eş'arî öğretinin kurucularından olan Bâkillânî, Yüce Allah'ın yarattığı varlıkların secde ve tesbihi üzerine yaptığı yorumlarında bu ifadelerin mecazi anlamlar taşıdığını ve bu varlıkların yaratıcılarına olan ihtiyaçlarını ifade ettiğini vurgulamıştır. Bâkillânî, Bakara Suresi 74. ayetindeki "*Ve muhakkak ki onlardan öylesi vardır ki Allah korkusuyla yuvarlanırlar*" ifadesi ile Nur Suresi 41. ayetindeki "*Kuşlar kanatlarını açmış, her biri kendi duasını ve tesbihini bilir*" ve diğer bazı ayetler hakkında yapılan yorumların doğru bir delil teşkil etmediğini belirtir. Ona göre, bu ayetlerde herhangi bir zorluk veya muhal anlam bulunmamaktadır.

⁴⁸ Enfâl 8/17.

⁴⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/16. İbn Cinnî'nin verdiği beyitte geçen "diz çöktürdüğünde" ifadesi, Arapça beyitteki "الرجال الرجال" kısmına karşılık gelir. Beytin bu kısmı, savaşın dehşeti ve erkeklerin birbirlerine karşı güçsüzleşmesi, alçak gönüllülük ya da huşû içinde diz çökmeleri anlamını taşır. Yani burada kullanılan mecaz, savaşın ve korkunun büyüklüğü karşısında insanların kibirlerini kaybedip, mecazi olarak diz çökmeleriyle ilişkilendirilmiştir.

⁵⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/15-16

Bâkillânî, Haşr Suresi 21. ayetindeki "Eğer biz bu Kur'an'ı bir dağa indirseydik, onu Allah korkusuyla huşu içinde paramparça olduğunu görürdün" ifadesini açıklarken dağın akleden bir varlık olsaydı Kur'an'ı işittiğinde Allah korkusundan dolayı huşu içinde parçalanacağını ifade eder. Ona göre, dağ gibi büyük ve sert bir varlık bile Allah'ın kelamını duyduğunda korku içinde olurdu. Bu yorum, dağın akıl sahibi bir varlık olmadığı halde temsili bir anlatımla onun korku içinde parçalanacağına dair bir mecaz olarak anlaşılmalıdır.

Güneş, ay, dağlar, ağaçlar ve diğer varlıkların secde etmesi ve tesbihi ile ilgili olarak Bâkillânî bu ifadelerin mecazi anlamlar taşıdığını vurgular. Ona göre, bu varlıkların secde etmeleri ve tesbihleri, yaratıcılarına olan zillet ve tevazularını yani mutlak bir muhtaçlık içerisinde olduklarını gösterir. Bu varlıkların, kendi başlarına var olmalarının mümkün olmadığı gibi varlıklarını sürdürdürebilmeleri de tamamen Allah'ın yaratmasına ve idaresine bağlıdır.⁵¹

6.2. Arap Şiirlerinden İstişatlar

Bâkillânî, bu ayetlerdeki ifadeleri açıklarken Câhiliye döneminin şairlerinden Cerîr'in (ö. 569 veya 580) şu beyitini örnek verir:

لَمَّا آتَى خَبْرُ الزُّبَيْرِ تَوَاضَعَتْ ... سُرُ الْمَدِينَةِ وَالْجِبَالُ الْخُشَعُ

"Zübeyr'in ölüm haberi gelince Medine surları ve heybetli dağlar sarsıldı."⁵² Yukarıdaki beyitte, Medine surları ve dağların Zübeyr'in (ö. 36/656) ölüm haberiyle sarsıldığı mecazi olarak ifade edilmiştir. Bâkillânî, bu tür ifadelerin olayların büyüklüğünü ve ciddiyetini vurgulamak amacıyla kullanıldığını açıklar.

Aynı şekilde, İbn Ahmer (ö. 75/694 civarı) adındaki bir şairin:

وَعَرَفْتُ مِنْ شُرَفَاتِ مَسْجِدِهَا ... حَجْرَيْنِ طَالَ عَلَيْهِمَا الْعَصْرُ

"Mescidinin burçlarından iki taş tanıdım asırlar geçti ve bu taşlar boş kaldı onlara bakarak 'Bu taşların ardından sabır gelmez' dedim."⁵³ beytini de bu bağlamda değerlendirebiliriz. Burada taşların ağlamasının temsili bir anlatım olduğunu ve olayın büyüklüğünü ifade ettiğini vurgular. Bir başka şairin:

⁵¹ Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Basrî el-Bâkillânî, *el-İntisâr li'l-Kurân*, thk. Muhammed 'Îsâm el-Kudât ('Ammân: Dârü İbn Hazm, 2001), 2/709.

⁵² Bâkillânî, *el-İntisâr li'l-Kurân*, 2/709.

⁵³ Bâkillânî, *el-İntisâr li'l-Kurân*, 2/709.

ساجدُ المنخر لا يرفعه ... خاشعُ الطرفِ أصمُّ المستمع

"Burun secde eder başkaldırmaz, gözler huşu içinde, kulak ise sağırdır."⁵⁴ beytini de aynı şekilde yorumlar. Bu ifadede kastedilenin alnın yere konmasıyla yapılan gerçek bir secde olmadığını aksine mecazi bir anlatım olduğunu belirtir.

Bâkillânî, Ümmiyye'nin (ö. 8/630 [?]) şu beytini de örnek olarak sunar:

سبحانَ من سبَّحت طيرُ الفلاة له ... والريخُ والرعدُ والأنعامُ والكفرُ

"Çöldeki kuşlar, rüzgâr, gök gürültüsü, hayvanlar ve keşişlerin yaşadığı manastırlar, hepsi Allah'ı tesbih eder."⁵⁵ Burada geçen "keşişlerin yaşadığı manastırlar" ifadesinin onların ibadet yerlerini ifade ettiğini belirtir. Aynı şairin:

هو الذي سخرَ الأرواحَ ينشرُها ... ويسجدُ النجمُ للرحمن والقمرُ

"O, ruhları serbest bırakır ve yıldızlar ile ay Allah'a secde eder." beyti hakkında ise bu ifadenin muhtaçlık ve ihtiyaç anlamında kullanıldığını ifade eder.⁵⁶ Sonuç olarak Bâkillânî, bu ayetlerdeki Allah korkusuyla yuvarlanır ve Yıldızlar ve ağaçlar secde eder gibi ifadelerin, bu varlıkların kendi durumlarını ve yaratıcılarına olan muhtaçlıklarını ifade eden mecazi anlatımlar olduğunu belirtir. Ona göre, bu varlıkların her biri yaratıcılarının varlığına ve kudretine işaret eden en açık deliller ve kanıtlarla doludur.

Bâkillânî, Bakara Suresi 74. ayetinde geçen "taşlardan kimi vardır ki Allah korkusuyla yuvarlanır" ifadesini, *istiare-i mekniyye* yoluyla yorumlamıştır. *İstiare-i mekniyye*, bir edebi sanat olarak bir kelimenin veya ifadenin aslî anlamından farklı bir anlamda kullanıldığı ancak bu anlamın benzerlik veya ilişki yoluyla asıl anlamı ima ettiği bir mecaz türüdür. Bu türde, benzetme unsurlarından sadece biri zikredilir diğeri ise örtük olarak bırakılır. Belirtilen bu durumda, taşın Allah'tan korkması ve yuvarlanması aslında onun Allah'ın kudreti karşısında boyun eğmesi ve tabiatına uygun olarak hareket etmesini ifade eder. İrdelenen ayette geçen ifade, taşların gerçekten korku duydukları anlamına gelmez. Aksine taşların Allah'ın kudreti karşısında boyun eğmeleri ve tabiatlarına uygun

⁵⁴ Bâkillânî, *el-İntisâr li'l-Kurân*, 2/710.

⁵⁵ Bâkillânî, *el-İntisâr li'l-Kurân*, 2/710.

⁵⁶ Bâkillânî, *el-İntisâr li'l-Kurân*, 2/710.

olarak hareket etmeleri anlatılmak istenmiştir. Burada taşların Allah korkusuyla yuvarlanması, onların Allah'ın kudretine uygun şekilde gösterdikleri doğal tepkinin, insanın korku karşısındaki tepkisine benzetilmesi yoluyla ifade edilmiştir. Bu bağlamda taşın "korku" ile yuvarlanması, insanın korku karşısındaki tepkisiyle benzeştirilerek bir *istiare-i mekniyye* olarak ortaya konmuştur.

*İstiare-i mekniyye*de taşın hareketi, insanın Allah korkusu karşısında duyduğu huşu ve boyun eğme haliyle örtük bir benzetme yapılmak suretiyle mecazi bir anlam kazanır. Bâkılânî, bu tür ifadeleri açıklarken dilin mecaz ve teşbih gücünü kullanarak varlıkların Allah'ın kudretine karşı nasıl bir tavır takındıklarını ifade etmeye çalışır. Taşın hareketi, burada sadece fiziksel bir olay değil aynı zamanda Allah'ın yüceliğine karşı gösterilen bir itaat ve teslimiyetin sembolüdür.⁵⁷

6.3. Taberî'nin Zikrettiği İstiare Yorumunu Geliştirmesi

Bâkılânî, Bakara Suresi 74. ayetinde geçen "*taşlardan kimi vardır ki Allah korkusuyla yuvarlanır*" ifadesini ele alırken, Taberî'nin tefsirinde yer alan *istiare* tevili üzerinde önemli katkılarda bulunmuştur. Taberî'nin, bu tür ayetlerde mecazî anlamlar kullanarak taşların Allah'ın kudreti karşısındaki tepkilerini ifade ettiğini belirttiği yorumunu, Bâkılânî daha da geliştirerek bu tevili derinleştirmiş ve sistematik hale getirmiştir.

Taberî'nin, "*Allah korkusuyla düşer*" ifadesini mecazi olarak yorumlayan ve taşların Allah'ın emrinin büyüklüğü karşısında düşmeye meyilli olduğunu ima ederek naklettiği tevil, Bâkılânî tarafından daha ileri bir seviyeye taşınmıştır. Bâkılânî, bu tür mecazî anlatımların *istiare-i mekniyye* kavramı altında daha iyi anlaşılabilceğini savunarak bu tür ifadelerin yalnızca dilsel bir süsleme değil aynı zamanda derin bir teolojik ve metafizik anlam taşıdığını ortaya koymuştur.

⁵⁷ Ayrıca bk. Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nuket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahim (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/146-147. Bâkılânî'nin görüşünün Mâverdî'de yer aldığı görülmektedir.

7. Kâdı Abdülcebbâr'ın Temsile Dayalı Mu'tezili Yorum

Kâdı Abdülcebbâr (ö.415/1025), Bakara Suresi 74. ayetinde yer alan "*Sonra bunun ardından kalpleriniz katılaştı öyle ki taş gibi hatta daha da katı oldu*" ifadesini incelerken kalplerin katılığının taşlardan daha şiddetli bir katılıkla nitelendirilmesinin nasıl anlaşılması gerektiğini sorgular. Ona göre, taşlar tabiatları gereği herhangi bir katılığa sahip değildir. Bu nedenle kalplerin taşlardan daha katı olarak nitelendirilmesi yüzeysel bir bakış açısıyla çelişkili görünebilir. Aynı şekilde "*Ve muhakkak ki onlardan öylesi vardır ki Allah korkusuyla yuvarlanır*" ifadesi de taşlar için hakiki anlamda geçerli olamaz. Zira vakiada gözlemlendiği üzere taşların Allah korkusuyla hareket etmesi mümkün değildir. Bu noktada Kâdı Abdülcebbâr, ayetteki ifadelerin mecazi bir misal olarak anlaşılması gerektiğini vurgular. Allah, İsrailoğulları'nın kalplerindeki katılığı açıklamak için taşları bir misal olarak zikretmiştir. Nitekim zahirde kalplerin katılığı, sertlik ile özdeşleştirilen bir durumdur. Bu bağlamda taşların Allah korkusuyla yuvarlanması da mecazi bir anlatım olarak değerlendirilmelidir. Râgıb el-İsfahânî "temsil" görüşünün Ka'bi'ye (ö. 319/931) ait olduğunu söylemiştir.⁵⁸ Kâdı Abdülcebbâr'ın bu görüşü kendisinden etkilenerak ortaya koymuş olması muhtemeldir. Ayrıca Kâdı Abdülcebbâr, bazı alimlerin bu nassın tevilinde, eğer taşlar diri kılınsaydı İsrailoğulları'nın kalplerinden daha fazla bir Allah korkusuna sahip olacaklarını savunduklarına atıfta bulunur. Fakat Kâdı Abdülcebbâr, bu görüşten ziyade taşların diri kılınması durumunda artık taş olmaktan çıkacaklarını belirterek ilk yaklaşımın daha güçlü ve tutarlı olduğunu savunur. İfade edilen değerlendirme, ayetteki ifadelerin hakiki anlamdan ziyade temsili bir anlam taşıdığına işaret eder ve bu doğrultuda yorumlanması gerektiğini gösterir.⁵⁹ Kâdı Abdülcebbâr'ın taşların canlı olma varsayımına karşı çıkması Bâkılânî'nin görüşüne karşı çıkması anlamına gelir. Zira bu anlatım Bâkılânî tarafından ilgili ayetin *istiare-i mekniyye* olduğu anlatılırken ortaya konmuştur.

Râzî, Kâdı Abdülcebbâr ve onun gibi düşünen diğer Mu'tezile alimlerinin, taşların diri kılınması durumunda İsrailoğulları'nın kalplerinden daha fazla bir

⁵⁸ Râgıb el-İsfahânî, *et-Tefsîr*, 1/233.

⁵⁹ Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî Kâdı Abdülcebbâr, *Tenzîhü'l-Kur'ân 'ani'l-metâ'in* (Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Hadisîyye, 2005), 26.

Allah korkusuna sahip olacakları tevilini kabul etmemelerinin gerekçesini hayat ve akıl sahibi olmanın şartı, uygun bir yapıya (bünye) ve mizacın dengeli olmasına bağlıdır şeklinde açıklar. Mu'tezile alimleri, hayat ve aklın ancak bu şartlar altında mümkün olabileceğini savunurlar. Dolayısıyla bu yapıya ve mizaca sahip olmayan bir varlığın hayat ve akıl sahibi olması onların nazarında mümkün değildir. Ancak Râzî, Mu'tezile'nin bu şartı kabul etmesinin yalnızca uzak bir ihtimal üzerine kurulu olduğunu ifade eder ve bu nedenle onların bu görüşüne itibar edilmemesi gerektiğini savunur.⁶⁰ Nitekim bir Mu'tezili olan Zemahşerî'nin (ö. 538/1144),⁶¹ Bâkıllanî'nin görüşünü esas aldığını hesaba katarsak müteahhir dönemde kelimî kaygılardan çok edebi dinamiklerin etkili olduğu söylenebilir.

8. İbn Hazm'ın Tefkifi Dil Teorisi ve Tabiat Teorisi

İbn Hazm (ö.456/1064), *el-Fasl* isimli eserinde Bakara Suresinin 74. ayetini yorumlarken taşların ne şeriata tabi olduğunu ne de akla sahip olduklarını belirterek bu varlıkların bir peygamberle muhatap olmadığını açıkça ifade eder. İbn Hazm, bu görüşünü İsrâ Suresinin 15. ayetinde geçen "*Biz, bir peygamber göndermedikçe azap edici değiliz*"⁶² ifadesiyle destekler ve bu konuda herhangi bir şüphenin olmadığını vurgular.

İbn Hazm'a göre, Allah'ın bu ayetteki sözleri üç farklı şekilde anlaşılabilir:

1. İbn Hazm, Allah'ın "*Onlardan öyleleri vardır ki Allah korkusundan dolayı aşağı iner*" ifadesindeki zamirin, Ebû Müslim el-İsfehânî'nin ifade ettiği üzere ayetin başında geçen "kalpler"e dönebileceğini ileri sürer. Belirtilen bu yorumda ayetin anlamı şu şekilde olur: "*Sonra kalpleriniz katılaştı, artık onlar taş gibi, hatta daha da katıdır.*" İbn Hazm, burada bahsedilen katı kalplerin, Allah korkusuyla bir gün yumuşayıp katılıktan yumuşaklığa geçeceğini savunur. Ona göre, bu durum gözle görülebilir bir olaydır. Allah'ın lütfuyla katı kalplerin yumuşaması, günahkâr bir kimsenin Allah korkusuyla ürperip tövbe etmesi olarak anlaşılabilir. Öte yandan Allah'ın kitap ehlinin bazılarının Allah'a ve bize indirilene iman edeceğini bildirdiğini ve bazı Arapların da iman edeceğini

⁶⁰ Râzî, *Mefâtilhu'l-gayb*, 3/120.

⁶¹ Ebü'l-Kâsım Mahmud b. 'Amr ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*, (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 1/156.

⁶² İsrâ 17/15.

ifade ederek bu durumun doğruluğunu pekiştirir. Bu yaklaşım, İbn Hazm'ın ayeti hakiki anlamda alarak manevi bir gerçeklikle bağdaştırdığını gösterir.

2. İbn Hazm, ayette geçen "haşyet" ifadesinin, Allah'ın hükmüyle ve takdir ettiği şeylerin gerçekleşmesi anlamına geldiğini öne sürer. Bu görüş, Fussilet Suresinde geçen "*Dediler ki: 'İsteyerek (kendi irademizle) geldik.'*"⁶³ ayetiyle paralellik arz eder. İbn Hazm'a göre, göklerin ve yerlerin itaatinin anlamı, Allah'ın onlara hükmetmesi ve onları yedi gök olarak yaratıp her birine emrini vah yetmesi anlamında değerlendirilmelidir. Bu bağlamda taşların Allah'tan korkmaları, onların hakiki anlamda bir korku yaşamalarından ziyade Allah'ın hükmü altındaki bir itaat olarak anlaşılmalıdır. İbn Hazm, burada göklerin, yerin ve dağların şeriatle veya akılla donatılmamış olduğunu vurgulayarak bu tür varlıkların emirlere ve yasaklara tabi olmasının imkânsız olduğunu savunur. Bu nedenle ayetteki "haşyet" ifadesi, Allah'ın kudreti altında gerçekleşen bir olayın mecazî bir anlatımı olarak kabul edilmelidir. Bu anlatım Bâkîllânî'nin *istiare-i mekniyye* yorumuna atıfta bulunur.

3. İbn Hazm, Allah'ın "*Ve şüphesiz, onlardan Allah korkusundan dolayı aşağı inenler vardır*" ifadesiyle Musa Peygamber'in Allah'tan kendisini görmesini talep ettiği gün Allah'ın kendisine tecelli ettiği ve dümdüz hale gelen dağı kasetmiş olabileceğini öne sürer. Bu dağın, hiç şüphesiz taşlar arasında yer aldığını ve Allah korkusundan dolayı yerinden aşağıya indiğini ifade eder. İbn Hazm'a göre bu olay, o dağa mahsus bir mucize ve Allah'ın kudretinin bir tezahürüdür. "Aşağı iner" ifadesi, burada "aşağı indi" anlamında kullanılmıştır. Tıpkı Enfâl Suresinde geçen "*inkâr edenler sana tuzak kurarken*"⁶⁴ ayetinde olduğu gibi geçmiş bir olayın mecazî bir anlatımıdır. İbn Hazm, bu yaklaşımıyla ayetin anlamını hakiki düzlemde tutarken aynı zamanda belirli bir olaya dayalı olarak mecazî bir anlam kazandırır.⁶⁵

İbn Hazm, Bakara Suresi 74. ayetinin tefsirinde Mu'tezile gibi tevil edilmesi gerektiğini savunur ancak hareket noktası Mu'tezile'den farklıdır. Câhiz

⁶³ Fussilet 41/11.

⁶⁴ Enfâl 18/30.

⁶⁵ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelusi b. Hazm, *el-Fasl fi'l-milel ve'l-'ehvâ' ve'n-nihal* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.), 74-75.

sonrası Mu'tezile bu ayetin tevil edilmesi gerektiği hususunda mâni karine olarak akli esas alırken İbn Hazm nasları yani manevi karineyi esas almıştır. Özellikle taşların ne akla ne de şeriata tabi olmadığını belirterek bu taşların Allah korkusuyla aşağı inmelerinin belirli bir olaya dayalı olarak anlaşılması gerektiğini savunur. İbn Hazm, böylece ayeti diğer naslarla ilişkilendirir ve metinler arası bir bütünlük sağlamayı amaçlar.⁶⁶

8.1. Tabiat Teorisi ve Dillerin Kökeni Teorisini Merkeze Alan Yorum

İbn Hazm'ın tabiat teorisi, onun Bakara Suresi 74. ayetine yaklaşımını da şekillendirir. İbn Hazm'a göre, tabiat eşyada bulunan ve onun niteliğini belirleyen bir özelliktir ki bu özellik değişmeyen ve sabit bir yapıya sahiptir. Allah, varlıkları belirli bir düzen ve süreklilik içinde yaratmış her şey tabiatına uygun olarak hareket eder hale gelmiştir. İbn Hazm, bu bağlamda taşların akıl sahibi olamayacağını ve dolayısıyla Allah korkusuyla aşağı inemeyeceğini savunur. Bu olay, ancak Allah'ın iradesi ve kudreti altında gerçekleşen bir mucize olarak anlaşılmalıdır.⁶⁷ İbn Hazm, dillerin kökenine dair görüşlerinde ise "tevkîfî" bir anlayış benimser. Ona göre, diller Allah tarafından Hz. Âdem'e öğretilmiştir ve bu diller insanlar arasındaki uzlaşmaya dayalı değil doğrudan ilahi bir öğretinin sonucudur. İbn Hazm, dillerin tabiatın etkisiyle değil Allah'ın öğretisiyle var olduğunu savunur. Bu teoriye dayanarak İbn Hazm, taşların Allah korkusuyla hareket etmesi gibi canlılık emareleri taşıyan özelliklere sahip olamayacağını ve bu tür ifadelerin mecazî olarak anlaşılması gerektiğini ileri sürer.⁶⁸

İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm* adlı eserinde Bakara Suresi 74. ayetinin tefsirinde taşların akla veya konuşma yetisine sahip olamayacağını savunurken bu görüşünü tabiat ve dil teorileri ile destekler. Ona göre, taşların akla sahip olmadıkları gerçeği tabiatlarına uygun bir şekilde hareket ettiklerini gösterir. İbn Hazm'ın tabiat teorisi, her varlığın kendi özelliğiyle tanımlandığını ve bu özelliklerin Allah tarafından belirlenen sabit yasalar çerçevesinde işlediğini öne

⁶⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, 74-75.

⁶⁷ Osman Demir, *Kelâmda Nedensellik: İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*, ed. M. Cüneyt Kaya (İstanbul: Klasik Yayınları, 2015), 119-123.

⁶⁸ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelusî b. Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-Ahkâm* (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1404), 32-37.

sürer. Dolayısıyla taşların idrakten yoksun olması onların tabiatlarının bir sonucudur ve bu nedenle hakikat anlamında bir korku duymaları veya konuşmaları mümkün değildir. Ayrıca İbn Hazm'ın dil teorisi, Allah'ın yarattığı varlıklara isimler vererek onları nitelendirmesinin insanların bu varlıkları tanıması ve anlaması için bir düzen sağladığını belirtir. Taşlara izafe edilen korkunun mecazî bir ifade olması bu isimlendirme düzeninin bir parçası olarak anlaşılmalıdır. Allah, varlıkları nitelendirdiği isimlerle insanlar arasında bir anlaşma dili kurmuş böylece insanlar taşların akla sahip olmadan da Allah'ın iradesi altında hareket ettiğini mecazî olarak anlayabilmişlerdir.⁶⁹

Sonuç

Bakara Suresi 74. ayeti, taşlara Allah korkusuyla yuvarlanma niteliği atfemesi sebebiyle alimler arasında hakikat-mecaz tartışmalarını meydana getirmiştir. Erken dönemden itibaren aklın kesin hükmüne aykırı gibi görünen nasların hakiki anlamlarından ziyade mecaza hamledilmesi gerektiği görüşü savunulmuş ve bu görüş Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'den başlayarak Mu'tezile ekolünün temel bir argümanı haline gelmiştir. İrdelenen bu tartışmalar, Cürcânî öncesi hakikat-mecaz algısı ve ontoloji, edebi yorum ve teolojinin buradaki rolünü anlamak için önemli bir çerçeve sunmaktadır.

Mu'tezile özellikle Câhız, ayeti mecazi bir anlatım olarak değerlendirip taşların Allah korkusuyla hareket etmesinin kendisinin geliştirdiği tabiat teorisi bağlamında anlaşılması gerektiğini savunmuştur. Ayetin doluyu temsil ettiğini iddia eden Ebû Ali Cübbâ'î'nin mecaz yorumu mecaz kurallarına aykırı olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Ancak Taberî ve Zeccâc gibi alimlerin hakiki anlamın savunulması gerektiği ve Allah'ın kudretinin doğrudan bir tezahürü olarak görülmesi gerektiği şeklinde bir görüş benimsemişlerdir. Zeccâc'ın taşlara bilinç ve idrak atfeden yaklaşımı, hakikat anlamını bütün mantiki sonuçları ile kabul etmiştir. Ebû Müslim el-İsfahânî'nin dilbilgisel çözümlenmeleri ve zamir yorumu hakiki anlamı değiştirmeye yönelik bir teşebbüstür. Bu durum, ayetin tevilde nahivsel çözümlenmelerin nasıl belirleyici olabileceğini ortaya koymaktadır. İbn Cinnî, Bakara Suresi 74. ayetine yönelik yorumunda *mecaz-ı mür-*

---

⁶⁹ İbn Hazm, *el-İhkâm*, 4/442.

sel yöntemini kullanarak ayetteki taşların Allah korkusuyla yuvarlanmasını sebebiyet ilişkisi üzerinden açıklamıştır. Ona göre, taşların Allah korkusuyla hareket etmesi aslında bu taşlara bakan insanların haşyet duyması ve tevazuya kapılması anlamında yorumlanmalıdır. İbn Cinnî, bu yorumunda dilin edebi inceliklerinden yararlanarak ayetin tefsirini kelimî kaygılardan ziyade dilin kendi dinamikleri içinde ele almış ve böylece edebi bir farkındalıkla yaklaşmıştır. Bu yaklaşım, İbn Cinnî'nin dilin mahiyetine ne kadar hâkim olduğunu gösterirken dini nasların yorumlanmasında *mecaz-ı mürselin* önemli bir yer tuttuğunu vurgulamaktadır. Özellikle belâgatta mecazın kullanımı, İbn Cinnî ve Bâkılânî gibi âlimler tarafından derinlemesine ele alınmıştır. Bâkılânî, Bakara Suresi 74. ayetini *istiare-i mekniyye* yoluyla yorumlayarak taşların Allah korkusuyla yuvarlanmasını mecazi bir anlatım olarak değerlendirmiş ve bunu Allah'ın kudretinin tecellisi olarak açıklamıştır. Bu yorum, mecazın sadece estetik bir dil kullanımı değil aynı zamanda teolojik bir gereklilik olarak anlaşılabilirliğini göstermiştir. İbn Hazm, bu ayeti yorumlarken dillerin kökeni ve tabiat teorileri bağlamında değerlendirmelerde bulunmuş taşların akıl ve idrak sahibi olmadığını vurgulayarak ayetin mecazi bir anlam taşıdığını savunmuş ve bu şekilde mecazın, ilahi iradenin anlaşılmasında dilin önemli bir aracı olduğunu belirtmiştir. Onun bu yaklaşımı, Mu'tezile'nin akılcı tevil yöntemlerinden farklı olarak manevi karineleri esas alarak nasların bütünlüğünü koruma çabası olarak öne çıkmıştır. İbn Hazm'ın tabiat teorisi, her varlığın kendi özelliğiyle tanımlandığı ve bu özelliklerin Allah tarafından belirlenen sabit yasalar çerçevesinde işlediği görüşüne dayanmaktadır.

Ele alınan çalışmada Cürcânî öncesinde, belâgat müessesesi henüz tam olarak kurulmamışken bir ayet üzerinden alimlerin hakikat ve mecaza nasıl yaklaştıkları mütevazı bir biçimde ortaya konmuştur. Bu süreçte, âlimlerin tevil yöntemleri ile hakikat ve mecaz kavramlarını nasıl ilişkilendirdikleri ve bu ilişkinin belâgat ilminde nasıl bir yer bulduğu detaylandırılmıştır.

Sonuç olarak Bakara Suresi 74. ayetinin tefsiri, İslam düşüncesinde hakikat ve mecaz kavramlarının tefsir, kelim ve dil bilimlerindeki yerini anlamak için önemli bir örnek teşkil etmektedir. Çalışmamızda ele alınan farklı yaklaşımlar, Kur'an'ın yorumlanmasında dilsel çözümlenmeler ile kelimî bakış açılarının nasıl bir arada kullanıldığını açıkça ortaya koymuştur. Bu tartışmalar, yalnızca bu ayet özelinde değil İslam düşüncesinin genel tarihsel gelişiminde de merkezi

bir rol oynamıştır. Gelecekte yapılacak araştırmalar, bu kavramların İslam dünyasındaki etkilerini daha kapsamlı bir çerçevede ele alarak belâgat, tefsir ve kelam ilimlerinin nasıl şekillendiğini daha derinlikli inceleme imkânı sunacaktır.

Kaynakça

- Bâkillânî, Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Basrî. *el-İntisâr li'l-Kurân*. thk. Muhammed 'İsâm el-Kudât. 2 Cilt. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1422/2001.
- Câhız, Ebû Osman 'Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî el-Leysî. *el-Hayevân*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Demir, Osman. *Kelâmda Nedensellik: İlk Dönem Kelâmcılarında Tabiat ve İnsan*. ed. M. Cüneyt Kaya. İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- Ebü'l-Leys es-Semerkindî Nasr b. Muhammed. *Bahrü'l-'ulûm*. thk. Mahmud Mataracı. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, ts.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî. *Tehzîbu'l-luga*. thk. Muhammed 'Avd. 8 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2001.
- İbn Abdülberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî. *et-Temhîd li mâ fi'l-Muvattâ mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafâ b. Ahmed el-'Alevî, Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî. 24 Cilt. Magrib: Vizâratü 'Umûmi'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 1387/1967.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed en-Nemerî. *el-İstizkâr*. thk. Salim Muhammed 'Atâ, Muhammed Ali Mu'avvid. 9 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Abdüsselâm, Ebû Muhammed Abdülaziz ed-Dimeşkî. *Tefsîrü'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. İbrahim el-Vehbî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1416/1996.
- İbn 'Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdürrahman b. Temmâm el-Endelûsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî el-Mevsilî. *el-Hasâis*. thk. Abdülhamîd el-Hindâvî. 3 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 1429.

- İbn Ebî Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. Suudi Arabistan: Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1419/1998.
- İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'Azîz*. thk. Hüseyin b. 'Ukkâşe - Muhammed b. Mustafâ el-Kenz. 5 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1423/2002.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelusî. *el-Fasl fî'l-milel ve'l-'ehvâ' ve'n-nihal*. 5 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelusî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. 8 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hadîs, 1404.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İsmail b. Ömer ed-Dimeşkî. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Sami b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Beyrut: Dârü Tayyibe, 1420/1999.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî. *Tenzîhü'l-Kur'ân 'ani'l-metâ'in*. Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Hadîsiyye, 1426/2005.
- Kelâbâzî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî İshâk b. İbrahim el-Buhârî. *Bahrü'l-fevâidi'l-müsemma bi me'âni'l-ahbâr*. thk. Muhammed Hasen İsmail - Ahmed Ferid el-Mezîdî. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 1420/1999.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Basrî. *en-Nuket ve'l-'uyûn*. thk. es-Seyyid b. Abdülmaksûd b. Abdürrahim. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'İlmiyye, ts.
- Mekkî, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye*. thk. eş-Şâhid el-Bûşihî. 13 Cilt. Beyrut: Mecmû'atü Buhûşi'l-Kitâb ve's-Sunne, 1429/2008.
- Râgıb, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. el-Mufaddal el-İsfahânî. *et-Tefsîr*. 2 Cilt. Câmî'atü Ummi'l-Kurâ. Mekke, 1424/2003.
- Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer et-Teymî. *Mefâtihu'l-gayb*. 13 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'İlmiyye, 1421/2000.

- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed el-Mervezî. *Tefsîrû'l-Kur'ân*. thk. Yâsir b. İbrahim-Ganîm b. 'Abbâs. Riyad: Dârü'l-Vatan, 1418/1997.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Turkî. 14 Cilt. Dârü Hicr, 1422/2001.
- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Habîb. 10 Cilt. Beyrut: Dârü İhyâ'i Tûrâsi'l-'Arabî, ts.
- Vâhidî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbüri. *et-Tefsîrû'l-basît*. Beyrut, 1430.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrahim b. es-Serî. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1408/1988.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. 'Amr, *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vüçûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407.